

SIMON VALÉRIA

Budapest

Johto-opin (sivu)rooli kielenopetuksessa

Kielenkäyttö – käsitettä karkeasti tulkiten – on mentaalileksikkomme elementtien toisiinsa liittämistä tiettyjen sääntöjen mukaan. Kielenoppijan näkökulmasta – asiaa vielä yksinkertaisemmin ajatellen – vieras kieli on opeteltavien sanojen ja sääntöjen kokonaisuus (mikäli kieltä käsitellään nyt pelkkänä tavoitteena, eikä välineenä, jolla tutustutaan vieraaseen kulttuuriin).

Esitelmäni keskipisteessä on vieraan kielen sanaston omaksumisessa tärkeän roolin ansaitseva johto-oppi, joka käsittääkseni harvoin saa kielenopetuksessa edes sivuroolia.

On yleisesti tunnettua, että agglutinoivien kielten oppimisen ensimmäisessä vaiheessa – sanaston kartuttamisen ohella – kielenoppijan on tutustuttava kielen perusmorphologiaan ennen kuin hän pystyy ymmärtämään ja itse tuottamaan peruslauseita pitempiä kokonaisuuksia. Vaikka suomen kielen tapauksessa ei voi puhua prototyyppisestä agglutinatiivisuudesta, sillä suomesta löytyy myös fuusiokielille tyypillisiä piirteitä, kuten vapaan morfeemin perusmuodon muuttuminen suffiksoinnin yhteydessä (*käsi* : *käde* + *n* : *kät* + *tä* : *käte* + *en* : *käs* + *i* + *ä*;) sekä suffiksoitavien päätteiden allomorfien moninaisuus (esim. illatiivi *sana* + *an* : *maa* + *han* : *venee* + *seen*), kielen morfologinen rikkaus vaatii opiskelun alkuvaiheessa kuitenkin ahkeraa perehtymistä muoto-opillisiin sääntöihin. Kun kielenoppija on käynyt läpi tämän kielioppikeskeisen jakson, hän voi entistäkin uutterammin kartuttaa sanastoa ja rakentaa morfologisesti läpinäkyvistä sananmuodoista semanttisesti läpinäkyviä lauseita pelkäämättä tekevänsä pahoja virheitä, sellaisia, joihin esimerkiksi opiskelijoiden (tavallisimmin) ensimmäinen vieras kieli, englanti, tarjoaa ”hyviä mahdollisuuksia” runsaine idiomaattisine ilmauksineen.

Leksikko, produktiivisuus, sääntöperäisyys

Uusien sanojen omaksumisen tulos on yhä laajeneva sanasto, lingvistiikassa usein käytetyllä nimellä leksikko. Mutta sanalla *leksikko* tarkoitetaan myös mentaalileksikkoa. Leksikon ja morfologian suhteesta kielitieteessä ei ole ollut täyttä yksimielisyyttä. Ahtaamassa merkityksessä leksikkoa pidetään epäsäännöllisyyksien varastona, johon kuuluvat perussanat ja epäproduktiivisin sananmuodostuskeinoin muodostetut (leksikaalistuneet) sanat. Morfologiassa tapah-

tuisivat kaikki produktiiviset ja sääntöperäiset sananmuodostusprosessit. Mutta sellaisia prosesseja on myös leksikossa, esimerkiksi leksikaalistuneet, mutta morfologisesti läpinäkyvät tapaukset: esim. 'tapaturma' merkityksessä leksikaalistunut *onnettomuus* tai subst. *etsivä*. Morfologian ja leksikon limittymisen takia leksikkoa kannattaa käsitellä laajemmasti, ja ainakin sananmuodostuksen voidaan ajatella tapahtuvan leksikossa, jossa tämän näkemyksen mukaan vapaiden morfeemien lisäksi on myös johdinaineiksia ja sananmuodostussääntöjä; johtamisprosessi tapahtuu siis leksikossa. (Anderson 1992: 183; Kiefer 2000: 27)

Johto-opista puhuttaessa – varsinkin jos fokuksessa on kielenopetus – täytyy mainita kaksi keskeistä käsitettä: nämä ovat produktiivisuus ja sääntöperäisyys. Yksinkertaistaen sääntöperäisyys tarkoittaa sitä, että johtoprosessi on kuvattavissa sananmuodostussäännöllä (Kiefer 2000: 150). Mauno Koski kutsuu sääntöperäistä johtoa syntaktiseksi derivaatioksi, jonka tärkeimpänä ehtona on, ettei se edellytä johdoksen memoroimista. Lisäksi hän määrittää viisi kriteeriä, jotka syntaktisen derivaation eli sääntöperäisen johtoprosessin on täytettävä:

- derivaation soveltuvuus (= semanttiset, syntaktiset, morfologiset, morfofonologiset ehdot) on määriteltävissä,
- johtimen semanttis-syntaktinen funktio on aina sama,
- johdoksen merkitys on vain kannan merkityksen ja johtimen merkityksen "summa",
- morfofonologinen kytkentä on säännönmukainen,
- kantana on lekseemi (ei jäännös- tai typistemorfi)

(Koski 1978: 105–106).

Mikäli kyseinen johdos täyttää nämä kriteerit, kielenoppijan on helpompi ymmärtää se, sillä opaakkisuus eli läpinäkymättömyys ei estä morfeemien analysointia.

Johto-opin toinen tärkeä käsite on produktiivisuus, jolla "tarkoitetaan kielenkäyttäjän spontaania kykyä vartaloa ja johdinta yhdistelemällä luoda sellainen uusi, enemmän tai vähemmän tilapäinen johdos, jota hänen leksikossaan ei ole lekseiminä ollut ..." (Karlsson 1982: 247). Tässä määritelmässä kannattaa korostaa sanoja *uusi* ja *tilapäinen*, joiden tärkeyteen palataan vielä.

Sääntöperäisyys ja produktiivisuus ovat siis sananjohdon ne ominaisuudet, jotka auttavat kielenoppijaa ymmärtämään kuultuja tai luettuja sananmuotoja ja tuottamaan omia. Johdoksien esiintyminen vieraan kielen oppijan päässä, kuten uusien johtamattomien sanojen esiintymisestäkin voidaan väittää, tapahtuu kahdella tavalla, kahdessa jaksossa, joista toinen välttämättä edeltää toista. Ensimmäinen, reseptiivinen jakso on tietyssä mielessä passiivinen, koska sen keskipisteessä on ymmärtäminen. Kielenoppijan on käsitettävä kuulemansa tai lukemansa johdos, minkä edellytyksenä on se, että hän tuntee kyseisen derivaatiomorfeemin ja kantasanan.

Jos tämän aivotoiminnan tulos onkin opiskelijan mielestä sataprosenttinen, hän saattaa kuitenkin pettyä, koska sanojen morfologista rakennetta analysoiva kielenoppija tulkitsee äidinkielisille opaakit rakenteet (leksikaalistuneet johdokset) sellaisiksi johdoksiksi, joiden merkitys on osiensa summa (muodon ja merkityksen suhde on transparentti). Esimerkiksi *naulakko* ei ole 'nauloilla varustettu paikka', kuten pahaa aavistamaton kielenoppija voisi ajatella ymmärtäen osien merkityksen, vaan 'vaatteiden ripustamista varten valmistettu teline'.

Analysoimiskyky (tai analysoimispakko?) auttaa suomea vieraana kielenä opiskelevaa katsomaan kieltä ulkoapäin objektiivisemmin, kuten Uotila (1993: 28) huomautti, ja johtamisen malleihin tutustuttuaan hän oivaltaa itse, että esim. *mennä* ja *menettää* tai *käydä* ja *käyttää* kuuluvat yhteen, vaikka niiden välinen semanttinen suhde ei välttämättä ole yhtä selvä.

Käsiteltäessä sananjohdon roolia kielenopetuksessa tutkijoiden ja opettajien huomio kohdistuu ensisijaisesti – ja ymmärrettävästi – tähän jaksoon. Onhan tutustuminen derivaatiomorfeemeihin ja kyky tunnistaa niitä välttämätön edellytys seuraavaan jaksoon, joka on passiivisen, reseptiivisen vaiheen jälkeen tuleva aktiivinen, luova, kreatiivinen jakso. Tässä kohdassa palataan Karlssonin määritelmään, jossa produktiivisuuden kriteerinä on uuden ja enemmän tai vähemmän tilapäisen johdoksen luomisen mahdollisuus, sellaisen johdoksen, jota kielenkäyttäjän leksikossa ei aikaisemmin ollut. Kielenkäyttäjän tai kielenoppijan on ilmaistava omia ajatuksiaan, mikä tapahtuu toisaalta yhdistelemällä mentaalileksikon morfologisesti valmiita elementtejä, kielenoppijalle selvien syntaktisien (morfosyntaktisten) sääntöjen mukaan, mutta tätä lauseenluomisprosessissa ilmenevää kielellistä luovuutta on myös tasoa alempana, morfologian tasolla, sananjohdossa, ja tätä luomiskykyä suomen kielen oppikirjat harvoin tukevat.

Oppikirjoista

Jos katsotaan läpi (pyrkimättä täydellisyyteen) muutama Unkarissakin (varsinkin yliopisto-opetuksessa) käytetty suomalainen ja unkarilainen suomen kielen oppikirja (ks. lähdeluettelo), voidaan todeta, että verbaalisubs-tantiivijohdoin - *minen* on se, joka varmasti esiintyy jokaisessa oppikirjassa: Olli Nuutisen klassikon ensimmäisessä osassa *tykätä* - verbin yhteydessä, Eila Hämäläisen oppikirjasarjan (Aletaan!, Jatketaan!) toisessa osassa, eli aika myöhäisessä vaiheessa. Marjukka Kenttälän (Kieli käyttöön) oppikirjassa verbaalisubstantiivista puhutaan vasta ensimmäisen osan lopussa ja aiheeseen palataan toisen osan alussa. Verbaalisubstantiivi esiintyy *tykätä*- tai *pitää*- verbiin yhteydessä, ja koska tämä usein käytetty *pitää* + *-misestä* -rakenteella ilmaistu semanttinen sisältö ilmaistaan unkarin kielessä eri tavalla (*szeret* 'pitää' + pääverbin infinitiivi), ei ole ihme, että unkarilaisille tarkoitettussa kirjassa (Karanko-Keresztes-

Kniivilä: Finn nyelvkönyv 1.) se tulee esille jo ensimmäisen osan kahdeksannessa kappaleessa (kirjassa on yhteensä 25 kpl). Verbaalisubstantiivijohtimen ilmestyminen oppikirjoissa on sikäli hyvä asia, että melkein sataprosenttisen produktiivisuuden takia kielenoppija voi treenata sillä luovuuttaan, pelkäämättä virheitä.

Toinen, monen alkeistason kirjan ensimmäisissä kappaleissa, kansanimien kohdalla esiintyvä johdin on *lAinen*, kantasana paikannimi, ja sen käyttö on sanaston laajentamisessa melkein yhtä varma keino, kuin verbaalisubstantiivijohtimen käyttö.

Kolmas, kaikissa tarkastelemissani oppikirjoissa esiintyvä, produktiivisuudeltaan alemmaa tasoa edustava ja tästä syystä enemmän virhemahdollisuuksilla uhkaava johdin on negatiivisia adjektiiveja muodostava *tOn*. Negatiivinen adjektiivi kuuluu vartaloltaan monimutkaisempien nimitystyyppien joukkoon, ja tästä syystä johdin esiintyy suhteellisen myöhäisessä vaiheessa, useimmiten vartalotyyppinä eikä johtimena.

Yrjö Laurannon *Elämän suolaa* -kirjan toisessa osassa ilahduttavina esimerkkeinä tulevat esille denominaalinen *UUs* ja *Us* -substantiivin johdin sekä *kAs* -adjektiivijohdin lyhyine harjoituksineen. Tässä samassa kirjassa esiintyy *muuttua*- ja *muuttaa*- verbien yhteydessä transitiivisuus ja intransitiivisuus (näitä termejä käyttämättä, sillä tekijä silminnähävästi pyrkii muutenkin yksinkertaistamaan termistön). Transitiivisuus-intransitiivisuus kielioppiterminä ja monella esimerkillä edustettuna löytyy Marjukka Kenttälän *Kieli käyttöön* -kirjan kolmannelta osasta, jossa runsas harjoitustarjonta (varsinkin *kaataa* – *kaatua*, *parantaa* – *parantua*, *löytää* – *löytyä* -tyyppisten morfologisesti ja semanttisesti läpinäkyvien verbiparien avulla) tukee kielenoppijan sananmuodostusyrityksiä ja produktiivisuudestaan johtuen houkuttelee virheettömiin lopputuloksiin.

Johto-opin systeemin täydelliseen esittämiseen tähtäävän *Finn nyelvkönyv*:in toisessa osassa johtimia esitetään seitsemässä ryhmässä (ryhmittelyn perustana on kantasanan ja johdoksen sanaluokan huomioon otettava klassinen nelijako). Syntymisensä aikana (80-luvulla) oppikirja palveli sekä suomea harrastuksenaan opiskelevia että yliopiston suomen kielen aineenopiskelijoita. Suomea harrastavien joukosta vain päättäväisimmät pystyivät syventymään näihin ensi silmäyksellä pelottaviin, mutta kantasanan ja johdoksen sanaluokkaan katsoen loogisesti rakennettuihin ja selvimpiä tapauksia kokoaviin taulukkoihin. Yliopiston opiskelijoiden on tietenkin ehdottomasti tutustuttava suomen johto-opin koko systeemiin, mutta johtimien produktiivisuustason huomiotta jättävä luettelo oppikirjassa ei auttane käytäntöä eli sananmuodostamiskyvyn kehittymistä.

Mainittakoon vielä, että perinteisesti johto-opissa esiintyviä, mutta taivutusoppiinkin laskettavia tapauksia (adjektiivien vertailuasteita, partisiippeja ja järjestyslukuja) jokainen mainitsemani oppikirja käsittelee tietenkin seikka-

peräisesti, monin esimerkein ja harjoituksin.

Sanaston opettamista ja siinä johto-opin roolia pohdiskellen Hahmo (1993: 23) kirjoittaa: ”Johto-oppi on mielestäni oppikirjoissa laiminlyöty osa-alue, jossa piilee käyttämättömiä mahdollisuuksia sanaston opetukselle. Viime aikoina on suomen johdoksia tutkittu melko runsaasti (esim. Mauno Koski, Leena Kytömäki, Johanna Laakso, Maija Länsimäki, Alpo Räisänen). Tärkeää olisi katsoa, miten näitä tutkimuksia voitaisiin käyttää hyödyksi opetettaessa suomea vieraana kielenä. Kuka ryhtyisi tekemään opetusmateriaalia johto-opin näkökulmasta?”

Vastaus tähän kysymykseen tuli kolmen vuoden kuluttua (1996), jolloin ilmestyi Leena Silfverbergin, Anneli Liekon ja Anna-Liisa Lepämaan kirjoittama *Miten sanoja johdetaan?* -niminen käytännön johto-oppi, jonka teoreettinen osuuskin on laaja. Kirjan johtimia esittelevässä osassa käyttäjä (opiskelija, opettaja) löytää tietoja kunkin johdoksen merkityksestä, kantasanan tyypistä ja vartalomuodosta, johon johdin liitetään, esimerkkejä johdoksista ja kyseisen johdostyyppin mahdollista semanttista ympäristöä esitteleviä esimerkkilauseita, ja samalta sivulta löytyy myös taivutustaulukko sekä johtimen produktiivisuustaso (hyvin produktiivi, produkt., lievästi prod. ja epäprod.).

Eri johdoksiin kuuluvat harjoitukset tähtäävät kyseisen johdoksen muodostamiseen eri vartalotyypeistä ja ovat näin ollen morfologiakeskeisiä. Kirjan lopussa on harjoituksia, jotka kehittävät sananmuodostuskykyä myös semantiikan näkökulmasta.

Tämä kirja on erittäin hyvin onnistunut teos, jota voi käyttää sekä haku-teoksena että kurssikirjana. Mutta kuitenkin herää kysymys: miksi johto-oppi on niin niukasti edustettuna oppikirjoissa? Yliopisto-opetukseen kuulumattomalla kielenoppijalla ei ole mahdollisuutta osallistua morfologian tai sananjohdon kurssille. Sananjohto ei saisi olla oppikirjoissa niin sattuman-varainen asia kuin se on useimmissa oppimateriaaleissa. Morfologialtaan rikasta suomen kieltä opiskellessaan kielenoppijaa alussa ehkä pelottaa samaan sanapesyeseen kuuluvien sanojen moninaisuus. Mutta seuraavanlaiset paralleeliset sarjat, kuten esimerkiksi:

<i>kirja</i>	<i>raha</i>	<i>sana</i>
<i>kirjanen</i>	<i>rahanen</i>	<i>sananen</i>
<i>kirjallinen</i>	<i>rahallinen</i>	<i>sanallinen</i>
<i>kirjoittaa</i>	<i>rahoittaa</i>	<i>sanoittaa</i>
<i>kirjoitus</i>	<i>rahoitus</i>	<i>sanoitus</i>
<i>kirjoittaja</i>	<i>rahoittaja</i>	<i>sanoittaja jne.</i>

auttaisivat kielenoppijaa selviytymään ”kaaoksesta” ja huomaamaan kielen toistuvia ja tunnistettavia elementtejä (Hahmo 1993).

Mutta vaikka tällaisia aukottomia sarjoja löytyy suomen kielestä runsaasti, voidaan helposti koota myös aukollisia:

<i>syödä</i>	<i>juoda</i>	<i>myydä</i>	<i>uida</i>
<i>syöjä</i>	<i>juoja</i>	<i>myyjä</i>	<i>uija</i>
<i>syönti</i>	<i>juonti</i>	<i>myynti</i>	<i>uinti</i>
<i>syöttää</i>	<i>juottaa</i>	<i>*myyttää</i>	<i>uittaa</i>
<i>*syömä</i>	<i>juoma</i>	<i>*mymä</i>	<i>*uima</i>
<i>*syömälä</i>	<i>*juomala</i>	<i>myymälä</i>	<i>uimala</i> jne.

Nämä asteriskilla merkityt väärät johdokset, joiden muodostamista estää jonkin muun lekseemin olemassaolo (esim. **syömä* – *ruoka*) tekevät selviytymisen vaikeammaksi, ja voitaneen sanoa, että kommunikatiivisuuden kehittämiseen pyrkivät oppikirjojen tekijät ymmärrettävistä syistä välttävät syventymistä sananjohtoon. Onhan kielenoppijalla runsaasti mahdollisuuksia muodostaa epä-suomalaisia johdoksia jopa produktiivisilla ja sääntöperäisillä johtimilla siinäkin tapauksessa, että annetaan tarkka kuvaus kyseisen johtimen morfologisesta ja semanttisesta ympäristöstä.

Olen kuitenkin sitä mieltä, että sananjohto ansaitsisi suuremman huomion ja tärkeytensä mukaisen paikan oppikirjoissa, joissa asteittain kannattaisi käsitellä frekventtejä, mutta ehkä vähemmän produktiiveja johtimia. Näiden tapauksien runsas esiintyminen kehittää kielenoppijan kykyä tunnistaa johdin ja ymmärtää kyseisellä johtimella johdettuja muitakin sanoja; olisi syytä ottaa esille produktiiveja tapauksia, koska ne tukevat kreatiivisuuden ilmenemistä sananmuodostuksessa ja rohkaisevat opiskelijaa aktivoimaan jo hallussa olevaa sanastoa kantasanan roolissa ja luomaan produktiiveilla johtimilla uusia, heidän leksikostaan aikaisemmin puuttuvia sananmuotoja.

Vieraan kielen sanaston omaksuminen – sanojen pönttääminen – ei kuulu oppimisen vaivattomimpiin tehtäviin. Kielenoppija säästyisi monista tarpeetomista vaivoista, jos oppikirjasta (ja opettajalta) saisi enemmän tukea perehtymiseen sananjohtoon, ja näillä tiedoilla varustettuna hän käyttäisi kieltä luovemmin.

Lähteet

- Anderson, Stephen R. 1992: *A-Morphous Morphology*. Cambridge: CUP.
- Hahmo, Sirkka-Liisa 1993: *Mietteitä sanaston opettamisesta*. In: Kalliokoski – Siitonen (toim.): *Suomeksi maailmalla*. Castrenianumin toimitteita 44. Helsinki.
- Karlsson, Fred 1983: *Suomen kielen äänne- ja muotorakenne*. WSOY, Juva.
- Kiefer, Ferenc 2000: *A szótár. A szóképző szabályok*. In: Kiefer (toim.) *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. 25–37; 150–156. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Koski, Mauno 1978: *Suomen sananjohton perustyyppit*. In: K. Häkkinen & F.

- Karlsson (toim.) Suomen kielitieteellisen yhdistyksen julkaisuja 2., Turku.
 Kytömäki, Leena 1991: *Mikä on johdosten paikka?* Sananjalka 33., 8–9.
 Räisänen, Alpo 1983: *Kantasanan ja johdoksen suhteesta*. In: A. Hakulinen – P. Leino (toim.) Tietolipas 93. s.112–137. SKS, Helsinki.
 Uotila, Eeva 1993: *Historiallinen selitys suomen sanaston ja fraseologian opettamisessa*. In: Kalliokoski – Siitonen (toim.): *Suomeksi maailmalla*. Castrenianumin toimitteita 44. Helsinki

Oppikirjat

- Karanko – Keresztes – Kniivilä: *Finn nyelvkönyv 1*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1987.
 Karanko – Keresztes – Kniivilä: *Finn nyelvkönyv 2*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1990.
 Kenttälä Marjukka: *Kieli käyttöön*. Suomen kielen oppikirja edistyneille. Yliopistopaino. Helsingin yliopiston kielikeskus 1999.
 Kenttälä, Marjukka: *Kieli käyttöön*. Suomen kielen alkeisoppikirja. Yliopistopaino. Helsingin yliopiston kielikeskus 1997.
 Kenttälä, Marjukka: *Kieli käyttöön*. Suomen kielen jatko-oppikirja. Yliopistopaino. Helsingin yliopiston kielikeskus 2000.
 Lauranto, Yrjö: *Elämän suolaa 1.,2.* Soveltavan kielentutkimuksen keskus. Jyväskylän yliopisto, 1995.
 Lepäsmä – Lieko – Silfverberg: *Miten sanoja johdetaan?* Finn Lectura 1996.
 Nuutinen, Olli: *Suomea suomeksi 1*. SKS, Helsinki 1981. 4. painos., 2. SKS, Helsinki 1992, 6. painos.

The notion of the word formation in the teaching of Finnish language

Language use, in a simplified approach, is the assigning of elements in our mental lexicon according to certain rules. In the mind of a language learner the acquisition of a foreign language – to pursue the simplification further – is the summary of words and rules to be mastered. The possibility for creativity seems to be emerging on the level of syntax, ie. sentence-creation, when the speaker is able to create an endless number of sentences freely varying the available elements of vocabulary considering nevertheless their semantic characteristics. Creativity emerging on the level of morphology, ie. compound and word formation are rarely discussed in connection with foreign language acquisition.

My paper, which is limited to word-formation, gives a short overview to how widely and at what stage Finnish language textbooks examine word formation.

My view is that this particular method of *word creation* is rather neglected.

I discuss about the notion of productivity and give examples to illustrate significance of supplying the most precise characteristics of derivative affixes as to their basic word.